De Middernachtzending, een buitenparlementaire actiegroep

RUDOLF DEKKER

Tussen 1885 en 1915 groeide het aantal verenigingen dat koninklijke goedkeuring aanvroeg van minder dan 200 per jaar tot meer dan 2000. Deze jaren waren een hausse in het toch al rijke verenigingsleven in ons land. Tussen 1855 en 1960 werden ongeveer 60.000 verenigingen 'erkend', dat wil zeggen dat ze rechtspersoonlijkheid konden verwerven. Het totaal aantal verenigingen ligt enkele malen hoger, want de meeste vroegen geen erkenning aan. Dit sociologisch zeer belangrijke fenomeen is nog nauwelijks onderzocht, afgezien van een fundamenteel artikel van E. Abma uit 1961.[1] Abma benadrukt de grote gevarieerdheid van doeleinden; er zijn belangenverenigingen, recreatieve verenigingen, verenigingen die een maatschappelijk ideaal nastreven, of die juist een sociaal euvel bestrijden. Deze laatste groep was zeker een belangrijk onderdeel van de hausse uit het einde van de negentiende eeuw. Dit soort verenigingen kon op min of meer gespannen voet staan met de overheid, omdat men doorgaans streefde naar strakker overheidsingrijpen en scherpere wetgeving en soms zelf ingreep waar de overheid dat naliet. Deze verenigingen hielden zich bezig met alcoholmisbruik, kwakzalverij, ambtelijke willekeur en niet in de laatste plaats met prostitutie. Met dat laatste hielden zich zelfs verschillende verenigingen bezig. Eén daarvan was de Middernachtzending, het prototype van een buitenparlementaire actiegroep, die ooit werd omschreven als 'eene vereeniging van dwazen, die zich met het schuim der Maatschappij ophoudt'.

Met water werden wij begoten,
Met flesschen naar het hoofd gegooid,
We kregen slagen, stompen, stooten,
Toch heeft de booze ons niet verstrooid.

Een heeft men 't goed van 't lijf gereten,
Den rand een ander van zijn hoed,
Een werd ter aarde neêrgesmeten,
Maar het vernieuwde onzen moed.[2]

Deze strofen werden gezongen in een feestlied bij een van de bijeenkomsten van de Middernachtzending. De bezongen gebeurtenissen overkwamen de leden van deze vereniging regelmatig. Zij brachten inderdaad de nacht geregeld door in duistere stegen en plantsoenen, raakten dikwijls verzeild in vechtpartijen en kwamen niet zelden in aanraking met de justitie.

De Nederlandse Middernachtzending was, gedurende meer dan een halve eeuw, beslist een bijzondere verschijning in het verenigingsleven. De oprichting vond plaats in 1888, te Haarlem. De doelstelling was weinig origineel: de verbetering van het zedelijk peil der Nederlanders en in het bijzonder de bestrijding der prostitutie. De aanpak daarentegen was wel uniek, want men richtte zich niet op de prostituées, maar op de prostituanten, de 'gevallen mannen' zoals men ze noemde. Deze benadering was spontaan ontwikkeld door Johannes 'Pa' van der Steur. Hij was in 1865 te Haarlem geboren in een arm gezin. Hij schrijft in zijn autobiografie dat hij vanaf zijn negende jaar mee moest helpen zijn brood te verdienen en op zijn

Een eerdere versie van dit artikel verscheen in *NRC-Handelsblad* van 11 januari 1986.

1 E. Abma, 'Verenigingen in het verleden, heden en toekomst', in: *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering* (Assen 1968) 287-317.

2 *De Middernachtzendeling* 2 maart 1899. Ook de volgende citaten komen, tenzij anders aangegeven, uit dit orgaan van de Middernachtzending. Geraadpleegd is voorts het rijke archief van de Hendrik Pierson Stichting, waarin de Middernachtzending later is opgegaan (Vrije Universiteit Amsterdam).

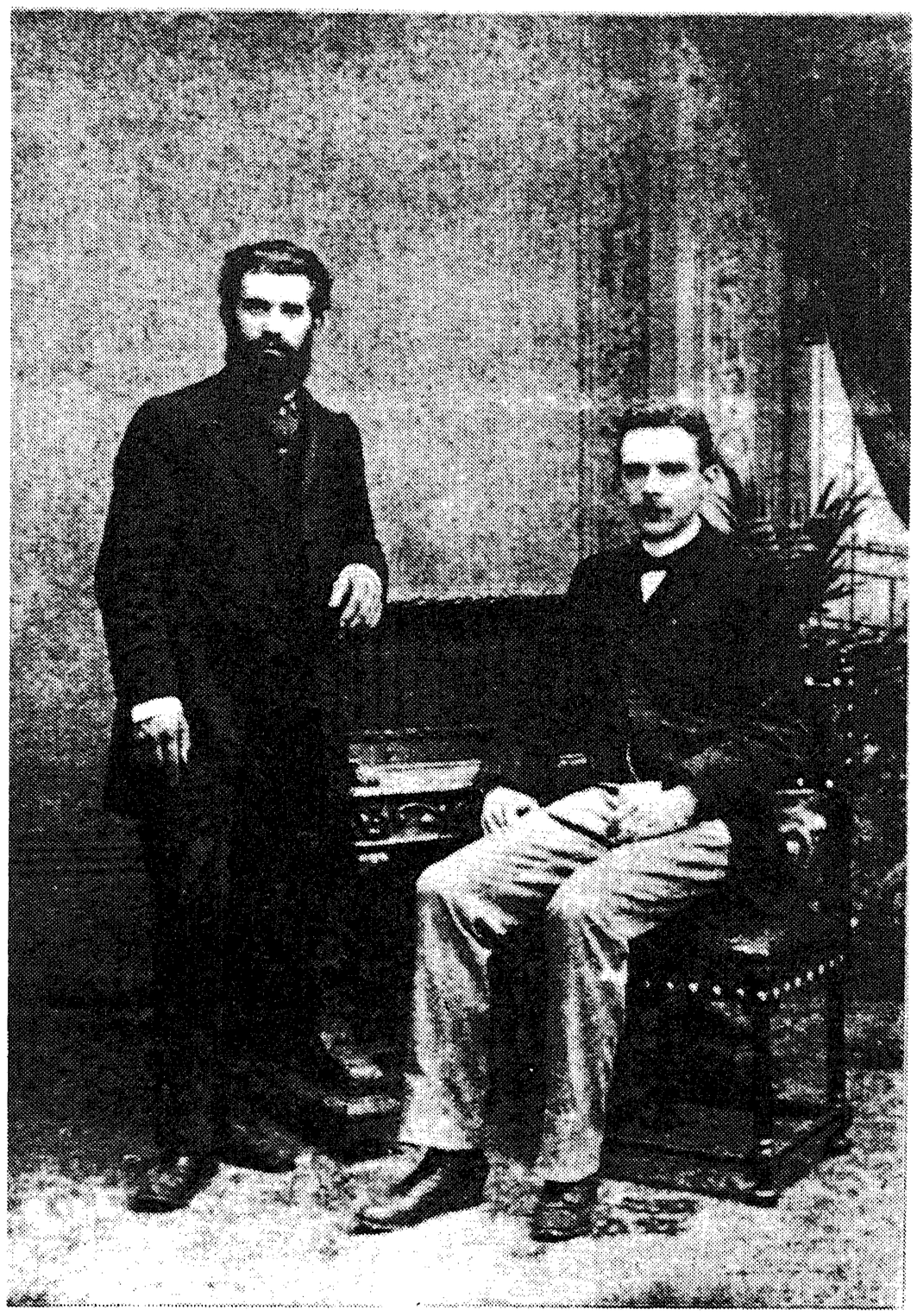

Velthuysen en Van der Steur bij den aanvang van hun werk.

Johannes van der Steur (staande), te zamen met zijn medestrijder van het eerste uur Gerard Velthuysen jr. Illustratie uit De Getuige, orgaan van de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging, *september 1935, jubileumnummer bij de 70ste verjaardag van G. Velthuysen (foto Universiteitsbibliotheek Amsterdam).*

elfde van school moest, omdat zijn moeder het schoolgeld niet meer kon opbrengen.[3] Hij ging werken bij een bakker en maakte werkdagen van achttien uren. Zijn *Herinneringen uit mijn leven en werk* volgen het bekende patroon van de bekeringsgeschiedenis, want in de daaropvolgende tien jaar was er 'geen enkele kwajongensstreek, of ik heb er aan mede gedaan'. Toen Van der Steur 22 jaar oud was, veranderde dat. Hij vestigde zich als zelfstandig bakker. Omdat hij het niet over zijn hart kon verkrijgen vrouwen van werklozen om geld te vragen, kon hij het hoofd niet boven water houden en werd handelsreiziger. Inmiddels was hij met zijn neus gedrukt op de misstanden van de prostitutie, toen hij tijdens een wandeling door donker Haarlem een bordeel had betreden op uitnodiging van een 'vrouw met een sigaar in haar mond en een fles jenever in de hand'. Hij was zo geschokt door de liederlijkheid die hij binnen aantrof, dat hij besloot voortaan voor bordelen te posten om klanten van hun oneerbare voornemens af te houden.

Tot het oprichten van een vereniging werd besloten toen hij met de filantroop en prostitutiebestrijder Hendrik Pierson in aanraking kwam, die hem financieel ging steunen.[4] Pierson, die kort tevoren de hogere standen al gemobiliseerd had in de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP), had een tegenhanger voor eenvoudige lieden op het oog, waarbij een Kopenhaagse organisatie als voorbeeld diende. De Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging recruteerde zijn leden – alleen mannen werden toegelaten – vooral onder het gewone volk. Een andere Haarlemse voorman, K. Taekema, deed over zijn jeugd, waarin hij werkte in een beddenfabriekje, verslag in de Arbeidsenquête van 1890.[5] In tegenstelling tot de NVP was de Middernachtzending niet neutraal, maar streng christelijk van kleur; behalve gereformeerden vinden we onder meer Zevendedagsadventisten, zoals Van der Steur zelf, onder de broeders. De vereniging groeide snel en plaatselijke afdelingen schoten als paddestoelen uit de grond. Van der Steur vestigde zich in Amsterdam om het werk te organiseren in de stad waar dit het hardst nodig werd geacht.

De strijd tegen de prostitutie speelde zich af op twee fronten, tegen de bordeelhouders en tegen de overheid. Immers, het houden van bordelen was in de vorige eeuw niet verboden en in veel plaatsen hadden bordelen zelfs een officiële vergunning. Het overheidsbeleid ten aanzien van prostitutie heeft altijd heen en weer geslingerd tussen verbod en reglementering. Degenen die voor een verbod pleitten waren idealisten, die meenden dat het kwaad met wortel en al kon worden uitgegroeid. De voorstanders van reglementering, de realisten, meenden dat een verbod averechts zou werken en dat het beter was het

3 J. van der Steur, *Na 25 jaren. Herinneringen uit mijn leven en werk en wordingsgeschiedenis van het gesticht Oranje Nassau Magalang* (Magalang z.j.).
4 P.L. Schram, *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending* (Kampen 1968). Over de discussie over de zedelijkheid in de negentiende eeuw: H.Q. Roling, *De tragedie van het geslachtsleven. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond* (Amsterdam 1987).
5 GA Haarlem, Bibliotheek, *Enquête gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, Haarlem*, 147-152.

kwaad zoveel mogelijk te beteugelen. Een derde groep, de openlijke verdedigers van prostitutie, is altijd opvallend klein gebleven. In Nederland was tijdens de Republiek prostitutie officieel verboden, maar in 1811 werd naar Frans voorbeeld officiële reglementering en medische controle op prostituées ingevoerd. In de laatste decennia van de negentiende eeuw begon echter alom geageerd te worden voor afschaffing van de reglementering en herinvoering van het verbod. De Middernachtzending moet gezien worden als exponent van deze maatschappelijke beweging, of beter gezegd, als voorhoede.

Het bijzondere van de Middernachtzending school in de bereidheid tot directe actie, waarvan regelmatig in het verenigingsorgaan, *De Middernachtzendeling*, verslag werd gedaan. In een verslag over een actie bij een bordeel in Zutphen in 1892 lezen we '...zodra de zendelingen verschenen werden zij begroet door een hagelbui van straatkeien. Menig blessuur is ontvangen, menige mishandeling ondergaan'. Het ergste was dat de politie niet ingreep, omdat de burgemeester een overtuigd tegenstander was van de Middernachtzending. Een jaar later vloog in Amsterdam op het arriveren van enkele zendelingen een 'beruchte vrouw' haar huis uit en overlaadde hen met 'een vloed van de allervuilste scheldwoorden'. 'En', zo vervolgt het verslag, 'daar liet zij het niet bij, maar wierp ons ook met groote steenen, die ons gelukkig, doordat wij ons achter de huizen verscholen, niet raakten'.

Niet zelden wisten bordeelhouders zich gesteund door hun buurtgenoten. Soms hadden ook de zendelingen enige aanhang onder de bevolking, zoals bij een bordeel te Amersfoort. Dit had uitgangen in twee verschillende straten, de ene straat stond achter de bordeelhouder, de andere stond achter de zendelingen. Volksoplopen waren aan de orde van de dag, waarbij het vreemde was, dat juist vrouwen zeer vijandig reageerden, meer nog dan de mannen. 'Tot mishandeling of daden van geweld gaat zij niet over, maar hare woorden zeggen dikwijls meer dan dat', schrijft een broeder verbaasd. Dat prostituées en hoerewaardinnen zich verzetten was nog wel begrijpelijk, maar erger was dat men diezelfde weerstand ontmoette bij de vrouwen uit de burgerij: 'Vrouwen begrijpen niets van onze strijd!'. Alleen in Haarlem kwam een vrouwenkransje van de grond, dat zich met de prostituées zelf bemoeide – de mannen was volgens de statuten ieder contact met gevallen vrouwen verboden.

De tegenstand van de overheid – een commissaris van politie maakte de broeders zelfs uit voor 'oproermakers' – vormde een groot moreel probleem voor de vereniging die op streng christelijke leest was geschoeid en die zijn leden recruteerde uit de 'kleine luiden'. Men kwam er

De opening van een tehuis voor zeelieden in Den Helder. Dit tehuis was bedoeld om de matrozen uit de bordelen te houden. Illustratie uit De Middernachtzendeling, *18de jaargang, no 4, april 1910 (foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).*

niet uit en accepteerde dat af en toe leden veroordeeld werden wegens ordeverstoring of zelfs mishandeling, wat in het eigen blad steevast voor noodweer doorging. We moeten niet vergeten dat subversiviteit bij de gereformeerden 'onder het kruis' een zekere traditie had. Van der Steur zelf werd tot een boete van een gulden veroordeeld wegens het veroorzaken van een volksoploop in de Nes te Amsterdam.

De vereniging ging zich echter steeds vaker van meer geciviliseerde pressiemiddelen bedienen. In de eerste twintig jaar werden niet minder dan 1100 verzoekschriften op gemeenteniveau ingediend, doorgaans met het verzoek het bordeelhouden bij politieverordening te verbieden. De strijd werd dus in de eerste plaats uitgevochten op lokaal niveau, landelijke wetgeving had een lagere prioriteit. Verder werd natuurlijk de pers ingeschakeld en verschenen er brochures. Af en toe organiseerde men massademonstraties, zoals in Den Haag in 1894, waar door middel van een 'sciopticon', een soort toverlantaarn, een groot publiek werd bereikt. Voor inbreuk op de privacy deinsde men niet terug. Men bracht de echtgenotes van mannen die bij bordelen waren gesignaleerd op de hoogte en bood aan te bemiddelen bij echtscheiding. In Groningen publiceerde men en passant de namen van homoseksuelen, hetgeen een veroordeling wegens laster opleverde. Na verloop van tijd ging men zich toch ook met de vrouwen bemoeien en ging men prostituées onder brengen in tehuizen als dat te Zetten. Men weigerde echter door te verwijzen naar katholieke inrichtingen, vanwege de 'betreurenswaardige tuchtmiddelen op de gestichten der R.K. in zwang, die het reddingswerk waardeloos maken'. In verschillende steden werden adviesbureau's opgericht. Men stond moeders van buitenechtelijk geboren kinderen bij in vaderschapsacties. De tehuizen voor 'gevallen mannen', waarvoor door Taekema werd gepleit, kwamen niet van de grond. Wel werden er tehuizen voor zeelieden gevestigd in Den Helder en in Harlingen, in de laatste plaats zelfs in een voormalig bordeel, dat nu door een broeder was gehuurd en 'den Heere en Zijne dienst gewijd'.

Van alle activiteiten werd verslag gedaan in brochures en natuurlijk in het verenigingsblad *De Middernachtzendeling*. Het blad geeft niet alleen inzicht in het reilen en zeilen van de Middernachtzending, maar door de uitvoerige beschrijvingen van bordelen en hoerenbuurten is het ook een belangrijke, zij het nog weinig benutte, bron voor de sociale geschiedenis. Vooral de beschrijvingen van bordelen en prostituées, vaak in de vorm van literaire schetsjes, zijn opmerkelijk. Ze verraden iets van de aantrekkingskracht die uitging van het 'kwaad'. 'Van vele walgelijke tonelen waren wij getuigen' vloeit in 1898 iemand uit de pen, die deze tonelen kennelijk toch niet graag wilde missen.

De Middernachtzending was bepaald niet de enige vereniging die op het gebied van de zedelijkheid actief was. Over heel Nederland verspreidde zich een netwerk van verenigingen, commissies en comité's die onderling in doelstelling, godsdienstige richting of sociaal niveau van elkaar verschilden, maar die ook vele bindingen hadden. Af en toe werden de krachten gebundeld, zoals in 1902, toen een tiental organisaties het initiatief nam tot de oprichting van een Nationaal Bureau van Informatie. Dit bureau had tot doel een lijst bij te houden van verdachte huizen met namen van bordeelhouders, besteedsters en placeurs, evenals lijsten van opvangtehuizen en prostituées. Op lokaal niveau gebeurde dit trouwens al. Zo beschikken we over een uitvoerige, in 1897 in druk verschenen beschrijving van alle 35 Haarlemse bordelen, van de 'Ronzebons' tot het 'beruchte Zuurhuis' en het 'verdachte huis van de lage koppelaarster vrouw D.'. Een paar jaar later werd hiernaast van overheidswege opgericht het Rijksbureau betreffende de Bestrijding van den Handel in Vrouwen en Kinderen en van den Handel in Ontuchtige Uitgaven. Dit was een teken van de kentering in het overheidsbeleid. De aanhangers van de reglementering verloren terrein en met de komst van de Zedelijkheidswet van 1911, waarin de bevordering van ontucht verboden werd, was het tij definitief gekeerd.

De successen die werden geboekt vormden voor de broeders geen aanleiding hun activiteiten te staken. Immers, de zedeloosheid was 'een hydra die telkens driest den kop opsteekt'. Het dertigjarig bestaan in 1918 gaf dan ook geen aanleiding tot vrolijkheid: 'Van een jaarfeest is natuurlijk geen sprake; de Middernachtzending heeft nimmer reden tot feestvieren'. De vereniging ging zijn activiteiten zelfs uitbreiden. Meer aandacht kwam er voor de bestrijding van kermissen, waar 'de vreselijkste dingen' gebeurden. Te Leeuwarden konden de broeders in 1894 niet minder dan veertig paartjes tegenhouden 'in hunne zondige voornemens'. In Haarlem stond 'een brigade Middernachtzendelingen met den chef den heer Taekema aan het hoofd de vroolijke lui op te wachten', terwijl de Haarlemmer Hout werd afgestroopt door de burgemeester van Heemstede en diens veldwachters. Op verzoek van de Vrouwenbond te Weesp – een voorbeeld van samenwerking tussen verenigingen – greep men ook aldaar in, gesteund door de hier gevestigde chocoladefabrikant Van Houten, die eveneens de rust in dit plaatsje zeer ter harte ging. Dit alles ondanks de protesten van de kermisgangers, waarbij 'soms de meisjes nog brutaler wa-

ren dan de jonge mannen'. En passant waarschuwde men ook voor waarzegsters, 'kaartlegsters, koffiedikleesters, werksters met het ei, of hoe ze ook genoemd mogen zijn', vooral omdat zulke vrouwen vaak abortussen verrichtten. Verder werd de bestrijding van de Neo-Malthusiaanse Bond een belangrijke doelstelling. Ook de bestrijding van 'het papieren gevaar', de pornografie, kreeg steeds meer aandacht. Nederland had, zo lezen we, een reputatie als het land waar de pornografie het weligst bloeide.

Geleidelijk verdwenen de oorspronkelijkheid en de strijdlust en ging de Middernachtzending lijken op de vele andere verenigingen zie zich keerden tegen alles wat niet strookte met de goede zeden.[6] Ook kreeg de vereniging de nodige tegenslagen en teleurstellingen te verwerken. Van der Steur, die inmiddels naar Indië was vertrokken, nam een tot inkeer gebrachte gevallen vrouw liefdevol op als dienstbode. De vrouw meende echter dat het haar roeping was te evangeliseren onder de militairen. Van der Steur stond dat toe, maar helaas kwam het militair tehuis al snel in opspraak 'door de wijze waarop ze haar taak opvatte'. In Nederland zelf probeerden pseudomiddernachtzendelingen aan te pappen met prostituées, of bedreven colportage. Ook van binnenuit werd de vereniging bedreigd. In 1898 had een lid de euvele moed te vragen of een middernachtzendeling in concubinaat mocht leven. Hoewel de argumentatie niet sluitend kon worden gemaakt, luidde de conclusie uiteraard dat zulke leden geroyeerd moesten worden. In 1912 werd een nog veel ernstiger bedreiging geconstateerd: onanisme. Er verschenen 'Raadgevingen aan Onanisten', waarin er op gewezen wordt dat deze 'uiterst gevaarlijke vijandin' kan leiden tot kwalen als ruggemergtering. De lezer 'die er mogelijk mee behept is', werd aangeraden op een hard bed te slapen en eenvoudige, stevige kost te eten ('niet veel peper').

De dagen waarin de zendelingen harde actie bedreven en zich subversief gedroegen, waren inmiddels definitief voorbij. Men keerde zich niet meer tegen de overheid, maar streefde naar samenwerking. Er ontstond zelfs een discussie of het zendelingschap te combineren was met het onbezoldigd veldwachterschap. De bloei van het verenigingsleven tussen 1880 en 1920 werd gevolgd door een periode van achteruitgang en de Middernachtzending deed wat alle verenigingen op maatschappelijk gebied deden: fuseren. De naam werd pas opgegeven na de fusie in 1948 met de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. De nieuwe vereniging kreeg de naam Zedenopbouw, later gewijzigd in Hendrik Pierson Stichting, die weer later opging in het FIOM, de Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind.[7] Al die groepen die zich zo'n honderd jaar geleden apart georganiseerd hadden, mannen en vrouwen, protestanten en katholieken, mensen uit het volk en uit de elite, waren uiteindelijk bij elkaar gekomen, echter in een wel heel klein clubje.

Het optreden van de Middernachtzending wordt door historici als vrij onbelangrijk afgedaan. Vermoedelijk ten onrechte. De hardnekkigheid waarmee men in de beginjaren nacht in nacht uit post vatte voor bordelen en de publiciteit die het gevolg was van deze, voor toenmalige begrippen, harde acties hebben ongetwijfeld bijgedragen tot de omslag in de publieke opinie ten aanzien van de prostitutie rond 1900. Bovendien was de vereniging slechts een schakel in een heel netwerk van verenigingen en personen. De drijvende krachten van de Middernachtzending duiken ook in ander verband op. Zo legde Klaas Taekema zijn reeds genoemde verklaring voor de staatscommisie van 1890 af in zijn hoedanigheid van lid van de Christelijke Geheelonthouders Bond. Het zou interessant zijn dit netwerk nader te ontrafelen.

Binnen de vele verenigingen die in de negentiende eeuw ontstonden met het doel bepaalde veranderingen op het gebied van de wetgeving te bewerkstelligen, neemt de Middernachtzending een bijzondere plaats in. Het was een vereniging van het gewone volk, bij de actiemiddelen werd een zekere mate van subversiviteit niet geschuwd en hoewel het een landelijke organisatie was, streefde men vooral naar lokale veranderingen, met name in de politieverordeningen. Toen de voornaamste doelstelling bereikt was, het 'bordeelverbod', werd de vereniging min of meer stuurloos. Men keerde zich tegen zedeloosheid in het algemeen, maar van doelgerichte acties was nu veel minder sprake. De vereniging verburgerlijkte, werd gezagsgetrouwer, kortom, verloor het eigen gezicht.

6 Bijzondere vermelding verdient de Tucht-Unie, zie R. Dekker, H. Henrichs en G. Johannes, 'Opkomst en ondergang van de Tucht-Unie', *NRC-Handelsblad* 16 juni 1984.

7 W. Regouin-van Leeuwen, *50 jaar FIOM, 100 jaar ongehuwde moederzorg, een historische schets* ('s-Hertogenbosch 1980).